

УДК 32+316.48

<http://orcid.org/0000-0001-8479-8926>

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1402508>

О. В. Барабаш

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ЩОДО СУТНОСТІ КОНФЛІКТУ, МЕТОДІВ ЙОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ ТА ФОРМАТІВ КООРДИНАЦІЇ ЗУСИЛЬ В ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОМУ СВІТІ

Стаття присвячена аналізу окремих аспектів функціонування сучасної ліберально-демократичної держави, перспективам, викликам і складнощам її розвитку за умов мультикультуралізму та глобалізації, новим рівням конфліктності різного характеру, їх виявленню, методологічному розгляду у зв'язку з розумінням ролі конфлікту як такого в умовах демократії, окресленню больових зон по лінії національна / постнаціональна держава. Здійснена спроба використання міждисциплінарного підходу, із залученням окремих розробок представників сфер політичної, соціально-філософської та юридичної думки відносно проявів конфліктності майбутнього та засобів її рішення посередництвом легально-політичних методів у рамках демократичного розвитку

Ключові слова: ліберальна демократія, конфлікт, мультикультуралізм, міждисциплінарний підхід, нормативність, постнаціональна держава, політико-правовий аналіз

О. В. Барабаш

ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ПОДХОДЫ ОТНОСИТЕЛЬНО СУЩНОСТИ КОНФЛИКТА, МЕТОДОВ ЕГО РАЗРЕШЕНИЯ И ФОРМАТОВ КООРДИНАЦИИ УСИЛИЙ В ЛИБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОМ МИРЕ

Статья посвящена анализу отдельных аспектов функционирования современного либерально-демократического государства, перспективам, вызовам и сложностям его развития в условиях мультикультурализма и глобализации, новым уровням конфликтности разного характера, их выявлению, методологическому рассмотрению в связи с пониманием роли конфликта как такового в условиях демократии, очерчиванию болевых зон по линии национальное / постнациональное государство. Осуществлена попытка использования междисциплинарного подхода, с привлечением отдельных разработок представителей сфер политической, социально-философской и юридической мысли относительно проявлений конфликтности будущего и способов ее решения посредством легально-политических методов в рамках демократического развития

Ключевые слова: либеральная демократия, конфликт, мультикультуралізм, междисциплинарный подход, нормативность, постнациональное государство, политико-правовой анализ.

O. Barabash

**POLITICAL AND LEGAL APPROACHES TO THE ESSENCE OF THE
CONFLICT, THE METHODS OF ITS RESOLUTION AND THE
FORMATS FOR COORDINATING EFFORTS IN THE LIBERAL-
DEMOCRATIC WORLD**

The article is devoted to the analysis of certain aspects of the functioning of the modern liberal democratic state, to the prospects, challenges and complexities of its development in the context of multiculturalism and globalization, to new levels of conflict of various nature, their identification, methodological consideration in connection with the understanding of the role of the conflict as such in a democracy, zones by the national / post-national state.

The study emphasizes the interest in the subject «conflict – democracy», which, given the current social problems in different countries, the international environment, is considered in the context or already seriously taking into account the concepts of Chantal Mouffe, where the conflict itself is related to the action of «distinction» as the need for development, and its solution can only be always one-stage (about something, but not in general and forever), and Cornelius Kastoriadis, whose «magma» of life is full of creativity, including the conflict style.

Emphasizes the problem that the victims of liberal powers are peoples or regional minorities, whose distinction in national aspirations towards national autonomy is suppressed by liberal order. The author here mentions the concept of a state recognizing the existence of sub-state nations and indigenous peoples. The second option is to try to create new forms of post-nationalism and thus to prevent accusations of liberal nationalism (or belong to the circle of the right-holders). Therefore refers to the means tool to overcome the liberal statehood, which, among other things, is proposed by some modern authors – the development of post-national type of citizenship and demo. Identity of displacement – national citizenship and national identities as the main locus of the political. It is argued that the readiness for a conflict in a democratic world is a recognition of readiness for the manifestations of dissent, readiness for the constructive consequences of the meeting with him, and the obligation to renew the government both in terms and institutional terms, by means of legal and political mediation. The very determination to recognize the openness and contradictory nature of democratic life, as an indicator of openness to development, to understand the possibilities of collision with the unknown, manifestations of chance, can not be denied or recognized as an element opposed - democracy must accept them as their driving force. Therefore, the task of studying the forms and degree of responsive ability to internal searches for transformations, not only in the political plane, but also in the field of normativity, seems to be of such significance. An attempt was made to use an interdisciplinary approach, involving certain developments of representatives of spheres of political, social and philosophical and legal thought regarding the manifestations of the conflict of the future and the ways of solving it through legal and political methods within the framework of democratic development

Key words: *liberal democracy, conflict, multiculturalism, interdisciplinary approach, normativity, post-national state, political and legal analysis*

Постановка проблеми. Ліберально-демократичний проєкт західного гатунку як системно-контурна побудова, в основі якої ключові ідеї свободи та раціональності індивіда, вочевидь, здатна до різних інституціонально-правових та змістовно-корелюючих хід розвитку подій – суми рефлексивних трансформацій. Певний проміжок часу відносної впевненості у

відпрацьованій досвідом досконалості механізмів легально-політичного посередництва ліберальної демократії (кінець історії, як остаточна її перемога та безальтернативність перспективи у Ф. Фукуямі) змінився продовженням наукового пошуку слабких ланок, флуктуацій, розривів, зон конфліктності та їх критичних зшивок у різних сферах сучасності. Мультикультуралізм, глобалізація та уявлення про постнаціональний характер сучасної державності з інструментарієм міжнародного права, зрештою актуалізували питання щодо сутності самої ліберальної демократії, її відношення до можливості ствердження суспільних універсалій та місця й ролі конфлікту, суспільно прийнятних варіацій його прояву та засобів врегулювання. Тому, на наш погляд, логічним виглядає акцентуація наукового інтересу до тих політико-правових концепцій, що нагадують нам про конфліктність як джерело розвитку.

Аналіз актуальних досліджень. Змістовні блоки щодо розвитку демократії, конфлікту, мультикультуралізму, проблем національних/постнаціональних держав та політичних і правових засобів їх вирішення є в достатній мірі дослідженими й опрацьованими галузевими представниками науки. Стосовно конфлікту та варіацій його соціального прояву достатньо актуальними й на сьогодні виглядають роботи Г. Зіммеля стосовно соціальних конфліктів, представників діалектичного та функціонального варіантів теорії конфлікту Р. Дарендорфа та Л. Козера, розробників теорії еліт В. Парето, Ч. Р. Міллса. Але виклики сучасності актуалізували додатковий інтерес до концепції радикальної демократії К. Касторіадіса та напрацювань щодо сутності демократії і ролі в ній конфлікту Ш. Муффа (які часто розглядаються в контексті протиставлення позиціям Ю. Хабермаса), що засвідчує аналіз публікацій на згадану тематику в західній літературі.

В українській науковій літературі згадану проблематику досліджує й розвиває коло авторів – Г. М. Куц, І. О. Поліщук, М. А. Польовий, М. В. Примуш, І. З. Танчин та інші.

Але, зважаючи на особливість міждисциплінарного підходу, ми окремо зупинимося на роботах Ш. Муфф, Р. А. Познера, Ф. Г. Менга, Ф. Тріадафілопулоса, В. Кімліка, Х. Х. Моресо, які показово, на наш погляд, висвітлюють важливі аспекти заявленої проблематики.

Як підкреслює Ф. Г. Менга у своїй роботі «Завдання політичної агонії для сучасного юридичного уявлення»: «У дійсності наявність конфліктного виміру соціального інституту... є рисою демократії. Треба визнати в ньому ознаки чвари, нестабільності й можливі зміни компанії як принцип, що породжує демократію. Останнє слід розуміти... у співвідношенні з проектом... він народився, як завжди нестійкий суспільний порядок, який заходить у тупик, коли рушійна сила політичних змін є дезактивованою» [13, с. 1]. Згадане дослідження підкреслює інтерес до тематики «конфлікт – демократія», що, зважаючи на суспільну проблематику сьогодення у різних країнах, міжнародній обстановці, розглядається у контексті або вже з серйозним урахуванням концепцій Ш. Муфф, де саме конфлікт, пов'язаний із дією «розрізнення» як необхідності розвитку, а його вирішення може бути тільки завжди одномоментним (з приводу чогось, а не загалом і назавжди), та К. Касторіадіса, «магма» життя якого сповнена творчості, у тому числі й конфліктного гатунку.

У цьому контексті символічним виглядає і запрошення Ш. Муфф до Києва у травні 2018 року з публічною лекцією, оскільки прояви конфліктності в Україні виглядають багато в чому знаковими й симптоматичними на різних рівнях можливостей подальшого розвитку. Також, змістовне спрямування роботи Ф. Г. Менга демонструє, на наш погляд, тенденційні для сучасної політико-правової думки суттєві риси — увага до міждисциплінарних досліджень (навіть, зважаючи на тривале дистанціювання юристів від приєднання до осмислення спільних завдань у межах й політологічного нарративу, та виділення перетинних проблемних дослідницьких площин у зв'язку і з іншими сферами гуманітарного знання).

Мета статі. Не претендуючи на повноту переліку зон конфліктності і напружень, виділимо й проаналізуємо окремі аспекти проблемності сучасного світу, звернемо увагу, перш за все на ті, що багато в чому були прогнозовані в недалекому минулому й набули на сьогодні гостроти й невідкладності щодо вирішення, виділимо окремі політико-правові підходи щодо самого визначення сутності конфлікту, методів його вирішення та форматах координації зусиль в ліберально-демократичному світі. У цьому контексті також підкреслимо, що у постановці питання політико-правових підходів розгляду й аналізу поставлених проблем, використано вибіркового міждисциплінарний підхід, що зорієнтовано, в тому числі, на формування змістовно дискусійного простору з метою залучення фахівців різних галузей сучасного знання.

1) Виявлення блоку нагально або потенційно конфліктних позицій, пов'язаних з сучасними запитами мультикультуралізму, масовими міграціями людей та подальшою роллю національної держави у формуванні масових ідентичностей та суспільної солідарності, науково-теоретичні підходи політико-правового характеру щодо аналізу сучасної конфліктності й напрацювання методології міждисциплінарного їх вирішення або подолання поточності в межах легітимних заходів, у рамках готовою до потрібних змін законності, готовності до діалогу й виявлення розрізнення, як джерела наступних конфліктів.

2) Окреслення проблеми міждержавної та міжнародної взаємодії за умов несумісності підходів щодо вирішення проблем мігрантів, біженців серед розвинених держав західної демократії та шляхи вирішення конфронтаційних ситуацій щодо відстоювання національно-державних інтересів на усіх рівнях за кризи дієвості нормативно-правових заходів сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Щодо першого пункту, можливо, показово виглядає динаміка розвитку зосередження уваги на сутності проблеми. У 2006 р. Will Kymlicka (Queen's University at Kingston)

підкреслює, що те, що ми назвемо моделлю «ліберальної державності» можна пов'язувати з чудовим успіхом у забезпеченні демократії, прав людини, миру, безпеки та економічного процвітання – де державні установи мають потенціал та наміри поглиблювати добробут своїх громадян. «Жертвами ліберальних держав є народи, або регіональні меншини, чиї розрізнення у національних прагнення до національної автономії пригнічуються ліберальним порядком» [12, с. 1]. Автор згадує у цьому зв'язку концепцію держави, яка визнає існування суб-державних націй та корінних (indigenous) народів. Другий варіант – спробувати створити нові форми постнаціонального і запобігти, таким чином, звинувачень у ліберальному націоналізмі (що належать до кіл адресатів прав). Засіб подолання ліберальної державності – розробка постнаціонального виду громадянства і демо. Ідентифікатор витіснення – національне громадянство і національні ідентичності як основний локус політичного.

Канадський дослідник з університету Торонто – Ф. Тріадафілопулос (Ph. Triadafilopoulos, етнічний грек), аналізуючи праці Ч. Тейлора, звертається до проблем громадянства та мультикультуралізму в країнах Західної ліберальної демократії вже з урахуванням досвіду сьогодення та особливостей відтінків мультикультуралізму у Канаді та США. За Ч. Тейлором, нація уявляє собою установи, що характеризуються практикою, яка є первинними «сайтами», у яких ми визначаємо важливі цінності і, отже, можливі полюса ідентичності. Не маючи загальної ідентичності, та загальних переконань, що є вкоріненими у релігії ми ризикуємо перетворитися у суспільство споживання. Ці загальні тенденції були формалізовані у моделі розвитку, що досягла найвищого щабля у розвитку плюралістичної світської держави. Відповідно до таких поглядів, інститути, що зберігають розрізнення, які відносяться до ідентифікації, мають бути приватними, а членство в них добровільним, слабо прив'язаним до державної влади. І, навпаки, – суспільні установи стають сервісним структурами, які інколи вкрай важливі і навіть необхідні. Ч. Тейлор визнає, що інститути західного

суспільства певною мірою відійшли від своєї функції ідентифікації, а самі суспільства стають все більш і більш плюралістичними, але відзначає, що «сучасні держави» в цілому є похідними від того, що може бути визначено як національна держава і, відповідно, продовжують служити у якості інституту, заснованому на ідентифікації. Національні держави слідує стратегії позначення ряду норм і цінностей, які визначають спрямованість соціально дозволених практик, їх оціночні прояви, механізми суспільної підтримки та заохочення. Пропозиція Ч. Тейлора вирішити дилему – загальна національна ідентичність у контексті, позначеному різноманітністю. Він пропонує, щоб усі члени, що є прив'язаними до цієї ідентичності, зібралися разом, аби визначити національні особливості, за допомогою політичного обговорення – «політична область... залишається місцем важливої роботи самовизначення» [15, с. 2]. Це ефективно зводить до «ні» будь-яке розрізнення між громадянством (розуміється як правовий статус, що надає право його носію приймати участь у політичній діяльності на засадах рівності) і членством в нації. У протигагу позиції Ч. Тейлора, який стверджує необхідність підтримувати тісний зв'язок між нацією та державою, оскільки люди потребують цих інститутів, що обслуговують їх у суттєво необхідних змістовних комунікаціях, та «вмикають» відповідним чином у форми етичного життя, Ф. Тріадофілопулос задається питанням: «А якщо хтось хоче прийняти участь в дискусії, що зорієнтована на формування етичних контурів, при цьому не ототожнюючи себе з домінуючою нацією? Аргумент Ч. Тейлора знижує важливість послуг у розбудові зв'язків солідарності між громадянами і державою» [15, с. 2]. Загалом же вектор розвитку держави бачиться представнику Університету Торонто у напрямку безперечного зменшення ролі національного аспекту в переліку важливих позицій, пов'язаних з функціонуванням держави в контексті міграційних процесів сучасності, подальшого ствердження мультикультуралізму й, відповідно, зменшення соціальних напружень і подолання похідної процесам конфліктності. «Перехід до бачення держави як нейтрального й надійного

поставника безпеки, послуг та політичних прав може бути кращим засобом звільнення громадянства від нації та зменшення впливу націоналістів на нашу політику» [15, с. 4].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, наведені точки зору демонструють характерні, на наш погляд, тенденції та динаміку розвитку суспільно-політичної думки не-європейського бачення ситуації і її перспектив – розгортаються вони переважно між змістовною бінарністю:

1) американського варіанту послідовного творення культури великого плавильного котла (Melting pot) і нації у розумінні політичному, а не традиційно вимірюваному з етнічними приналежностями та ідентифікаторами, тобто, як суми носіїв громадянських прав і свобод, політичних суб'єктів, незалежно від національної приналежності, що є включеними у всі механізми суспільної солідарності та рівноправної взаємодії, яка гарантується й підтримується державою;

2) варіаціями ідентифікацій, що задають соціально значущу тональність у Південно-Африканській Республіці, Аргентинській Республіці чи Східній Республіці Уругвай, або, на свій кшталт, у суверенній державі Кюрасао, що є суб'єктом федерації Королівства Нідерландів – де сума чинників національно-культурного, релігійного чи мовного характеру продовжує відігравати значну роль у баченні перспектив відношень по лінії суспільство – держава. Окрема дослідницька площина у цій проблематиці – сучасна Європа і мультикультуралізм за нових викликів, де, вочевидь, національний фактор ще тривалий час буде залишатися суттєвим чинником державотворення (Республіка Польща, Федеративна Республіка Німеччина, Держава Ізраїль запроваджують програми допомоги у вивченні мови, переселенні та набуття громадянства національно-етнічним групам, що пов'язані з титульною нацією, її культурою і історією) чи того, що розцінюється як сепаратизм (намагання використати елемент етнічно-національної самосвідомості через механізми ідентифікації і розрізнення, що надалі спрямовані у конфліктне для

сучасних держав русло в Каталонії, Баварії або Шотландії). Зважаючи на нагальні обставини і якість поточних подій, на нашу думку, те, що Р. Белла позначав як «громадянська релігія», ще тривалий час буде формуватись у Європі в різних широких контекстах, пов'язаних з національними ідентифікаціями та похідними з них сигніфікаторами суспільної значущості, що буде потребувати постійної кореляції у рамках суспільних діалогів подальшого форматування уявлень про роль сучасної держави. По-друге, конфліктності в сучасному ліберально-демократичному світі, що, знову-таки пригадаємо Ш. Муфф, мають сприйматися як норма розвитку, будуть набувати нового виразу на підґрунті розуміння та впровадження кроків щодо подолання недосконалості відносин ліберальної держави і національних меншин, або на шляху спроб подальших модифікацій ідей транснаціоналізму державності. (Конфлікти в США, пов'язані із намаганнями квотувати або зовсім припинити в'їзд за «грін картами» вихідців з окремих країн Сходу, або соціальна напруженість та її прояви у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії у зв'язку з голосуванням щодо перебування в ЄС, та його наслідками – Brexit).

І Україні слід бути готовою, у тому числі науково-теоретично, до різних варіантів розвитку подій і щодо розвитку конфліктності, оскільки, останні роки засвідчують цю тенденцію, наша країна багато в чому торує шлях подолання новітніх конфліктних викликів сучасності і є плацдармом відпрацювання нових рішень, що потенційно є показово важливими для всього сучасного світу.

Готовність до конфлікту у демократичному світі є визнанням готовності до проявів інакомислення, готовності до конструктивності наслідків зустріччю з ним і обов'язковістю поновлення влади як у термінах, так і інституціонально, засобами правового і політичного посередництва. Сама налаштованість на визнання відкритості й суперечливості демократичного життя, як показник відкритості до розвитку, розуміння можливостей зіткнення з невідомим, проявів випадкового, не може бути заперечена або

визнана у якості такого елемента, що протистоїть – демократія повинна прийняти їх як свою пропульсивну силу. Як підкреслює Ф. Г. Менга, кожна демократія має прийняти у якості основи, що «...неможливо встановити умови включення або виключення, що визначають колективну участь і, отже, посилення на постійну трансформованість посередництвом появ апеляцій, запитів, ініціатив» [13, с. 3] Тому настільки значущою видається завдання дослідження форм та ступеня реагуючої здатності до внутрішніх пошукових запитів щодо трансформацій не тільки в політичній площині, але й в сфері нормативності. Тому надалі підкреслюється, що за таких спрямувань, на перший план виходить неправильність зведення правової системи до формалізму, що робить необхідним критично розглядати смисловий горизонт в контексті відносин між правом і конфліктом, починаючи з критичного аналізу як передбачуваної нейтралізації конфлікту, переформатування його у конфліктні миттєвості, зроблені законом такими, що вирішуються. Але ця транскрипція, або юридичне вирішення конфліктів, що сприяє лише одній з точок зору, цілком, в кінцевому підсумку, наділяє його роллю арбітра. Удавана універсальність горизонту значення, яке насправді переважає, не відмінює причин конфлікту. Тому надалі дослідник стверджує, що створення правової системи передбачає те, що можна визначити як політику «вапнування» зі спробами включення конкретної сфери власної області, піддавати її, шляхом виключення, вторгненням «незнайомця», які з необхідністю ставлять його під сумнів й вимагають реконфігурації. У такому випробуванні й перетворенні правових систем реальна динаміка може бути вирішеною тільки в реєстрі – нормативні, що характеризуються законною / незаконною опозицією з подальшим формулюванням траєкторії рішучого перегляду політики визнання, в якій ствердження про перетворення, що оживляють правові системи й вимагають визнання, не просто мають буди зведені до того, що може мати правова система (момент законності), або абсолютно відмовитись (момент незаконності), а замість цього складають саме те, що вони насмілюються ставити «інакше» у логічність внутрішню,

змушуючи конфігурувати юридичні / нелегальні відношення. Багато в чому згадана робота Ф. Г. Менга виглядає показовою щодо як характеру розгляду проблематики, методів дослідження, так і її змістовної спрямованості (– між агонізмом політичного Ш. Муфф і феноменологією законності). Підкреслюється залучення міждисциплінарного підходу – аналізуються філософсько-політичні внески і, водночас, використовуються філософсько-правові розробки.

Зрештою, підсумовуючи викладений матеріал, зауважимо, що в середовищі юристів, де залишається багато прихильників правового позитивізму, реалізму на американський манер, тим не менш набувають нового звучання концепції природного права, завжди відкриті для тлумачення права у широких контекстах, а не тільки через звернення до Закону писаного. Одним з найбільш авторитетних вже визнано підхід Р. А. Познера, що застосовує економічний аналіз права, з відповідними методологічними наслідками [6, с. 12]. Сучасний теоретик права з Університету Барселони професор Х. Х. Моресо у роботі «Teoria del derecho y neutralidad valorativa» стверджує, що юридична теорія і філософія займають місце зв'язку між соціальною філософією та морально-політичною філософією, а «... задля визначення характеру Закону, визначення його змісту, часто потрібно звертатися до оціночних міркувань» [14, с. 2], що повертає нас до кола зв'язків й зосередження уваги до міждисциплінарних дослідженнях політології, права, філософії, інших галузей знання. Саме на цьому шляху залучення усього наукового потенціалу сьогодення нам бачаться і перспективи досліджень розвитку ліберальної демократії, мультикультуралізму, складнощів по лінії національна / транснаціональна держава, проблем сучасної конфліктності, методів її виявлення та суспільно орієнтованого рішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дьюи Дж. Возрождающийся либерализм / Дж. Дьюи // Полис. – 1994. – № 3. – С. 32–39.

2. Ерохов И. А. Современные политические теории: кризис нормативности / И. А. Ерохов. – М. : ПРАКСИС, 2008. – 256 с.
3. Капустин Б. Г. Три рассуждения о либерализме и либерализмах / Б. Г. Капустин // Полис. – 1994. – № 3. – С. 13–25.
4. Культурні цінності Європи / за ред. Ганса Йоаса і Клауса Вігандта ; [пер. з нім.]. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. – 552 с.
5. Муфф Ш. К агонистической модели демократии / Шанталь Муфф // Логос. – 2004. – № 2 (42). – С. 180–192.
6. Познер Р. А. Економічний аналіз права / Ричард Аллен Познер ; [пер. з англ. С. Савченко]. – К. : Наукове видавництво «Акта», 2003. – 862 с.
7. Примуш М. В. Конфліктологія: Навчальний посібник / М. В. Примуш. – К. : Професіонал, 2005. – 282 с.
8. Стігліц Д. Глобалізація та її тягар / Джозеф Стігліц ; [пер. з англ. А. Ю. Іщенко]. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 252 с.
9. Танчин І. З. Соціологія: Навчальний посібник / І. З. Танчин. – Львів: Укр. акад. Друкарства, 2005. – 360 с.
10. Фукуяма Ф. Конец истории / Френсис Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. № 3. – С. 134–148.
11. Шапиро И. Введение в типологию либерализма / И. Шапиро // Полис. – 1994.– № 3. – С. 7–12.
12. Kymlicka W. Liberal Nationalism and Cosmopolitan Justice [Електронний ресурс] / Will Kymlicka. – Режим доступу: www.academia.edu.
13. Menga F. La sfida dell'agonismo politico all'immaginario giuridico contemporaneo [Електронний ресурс] / Ferdinando Menga. – Режим доступу: www.academia.edu
14. Moreso J. J. Teoria del derecho y neutralidad valorativa [Електронний ресурс] / Jose' Juan Moreso. – Режим доступу: www.academia.edu.
15. Triadafilopoulos Ph. Citizenship against the Nation [Електронний ресурс] / Phil Triadafilopoulos . – Режим доступу: www.academia.edu

Стаття надійшла до редакції 14.05.2018